

Eesti professionaalse muinsuskaitse algus 100 aastat tagasi

Eero Kangor

Eesti professionaalne kunstiteadus tähistas 2022. aastal 100. sünnipäevajubelit, sest alles jaanuaris 1922. aastal asus Tartu Ülikoolis uuel kunstiajaloo õppetoolil tööle rootslane Helge Kjellin (1885–1984).¹ Kohaliku ajaloo uurimise, allikate publitseerimise, muinsuste jäädvustamise ning kunstikogumisega oli hilisema Eesti Vabariigi aladel tegeletud juba 18. sajandil, kuid sihipärasele uurimisele panid 19. sajandil aluse ajalooseltsid. Aastal 1802 taasavatud Tartu Ülikoolis õpetati kunstiajalugu üldise esteetikaaine raames, kuid alles pärast selle kooli avamist Eesti rahvusülikoolina 1919. aastal loodi eraldi kunstiajaloo õppetool. Aastatel 1920–1921–21 toimunud konkursi tulemusena kutsuti Tartusse Lundi Ülikooli dotsent H. Kjellin.

Tartu Ülikoolis kunstiajaloo erialale alustades lähtus H. Kjellin rootsi ja saksa eeskujust. Kohe pärast Tartusse jõudmist rajas ta kunstiajaloo õppetooli juurde erialaseminari ja kogud. Kunstiajaloo kabinetis pidi olema raamatu-, foto-, slaidi-, graafika- ja pildiarhiivid ning hiljem tekkis ka väike „kirikuarheoloogia muuseum“, kus oli ca 80 eset ajaloolisi ehitusdetalle, haa-, tellis- ja profiilkive jms kesk- ja uusaegseid arheoloogilisi leide, mida professor õpilastele eksponeeris. Kabineti kogude täiendamisel lootis H. Kjellin suuremat saaki Eesti maakirikute uurimisest koha peal, milleks ta juba 1922. aastal talvel ettevalmistusi tegi. Kõigepealt aga saatis ta oma õpilased iseseisvale tööle Tartu vanalinna, kus üliõpilased paarikaupa töötades klassitsistlikku arhitektuuri inventeerisid. Ennevaldi tuli õpilastel endale selgeks teha stiilõpetus, kasutades näiteks Anton Springeri kunstiajaloo käsiraamatut.² Iga hoone ja portaali kirjeldused tuli koostada eraldi lehele koos selgitavate joonistustega, samuti teha fotod.

Need olid ettevalmistused suviseks ekspeditsiooniks Läänemaale ja Eesti saartele, kust H. Kjellin lootis leida materjali Eesti keskaegse kirikuarhitektuuri võrdlevaks uurimistööks. Eesti rikkaliku keskaegse arhitektuuripärandi kohta oli ta saanud teada oma õpetajatelt Ewert Wrangelilt ja Johnny Roosvalilt ning oli nähtavasti tutvunud ka Wilhelm Neumanni ja Georg Dehio poolt kirjutatuga. Suvetöö vastu tundis huvi vaid osa ligi sajast kunstiajaloo üliõpilastest. Kirja pani ennast 22 üliõpilast ning nemad, kes võisid ühineda professoriga ekspeditsioonil või iseseisvalt oma kodukoha arhitektuuri- ja kunstipärandit uurida. Vastutusrikkama töö sai eeskujulik üliõpilane

Commented [MS1]: Kas võiks korduse vältimiseks asendada 'kogu' sõnaga 'arhiiv'?

¹ Eero Kangor. „Kunstiajalugu on ju siinses ülikoolis uus distsipliin.“ Tartu Ülikooli kunstiajaloo kabineti rajamine.– Ajalooline Ajakiri, 2022/1 (179), lk 31–69. Eero Kangor. Art history as a new discipline at the Estonian university in Tartu after the long 19th century.– Baltic Journal of Art History 24 Autumn/Winter 2022, pp. 7–45.

² Anton Springer, *Handbuch der Kunstgeschichte. Zum Gebrauche für Künstler und Studierende und als Führer auf der Reise. Mit einem Vorwort v. Fr. Th. Vischer* (Stuttgart: Rieger, 1855), 5 köidet, ilmus mitmes kordustrukis.

Eeva Pedriks (hilisem Niinivaara), kes töötas umbes kuu aega Riia arhiivides ja muuseumides, tehes väljakirjutusi näiteks Johann Christoph Brotze (1742–1823) Eesti linnade, väikeasulate, linnuste, mõisate, kirikute jms kirjeldustest,³ kuid ta kogus fotosid ja pilte ka Riia vanalinna kohta. 1922. aastal Suvisel kahenädalasel 1922. aasta ekspeditsioonil osales professoriga kokku seitse üliõpilast,⁴ kellega ühines ülikooli raamatukogu assistent Otto Freymuth. Reisi alustati Haapsalust ja Ridalast, kust sõideti edasi Muhussele. Saaremaal käidi Karjas, Kaarmas, Kärlas, Kuressaares, Kihelkonnas, Pöides, Saare-Jaanis ja Valjalas ning seejärel sõideti Ruhnu. Pärast ekspeditsiooni tegid üliõpilased iseseisvalt tööd Narvas, Rakveres ja Tallinnas. Lisaks käis H. Kjellin käis üliõpilastega ka Võrus, Valgas, Petseris ja Irboskas ning sügissemestril Rakveres, Kadriinas, Haljalas ja Palamusel. Professori Kjellini huvitasid eelkõige kirikud, kuid külastati ka muuseume. Linnustele ja mõisatele pöörati vähem tähelepanu. Kirikute kirjeldused koostati saksa keeles, üliõpilane joonistas lehele põhiplaane, vaateid, lõikeid ning ehitusdetalle ja esemeid koos mõõtudega. Kirjeldamist alustati põhiplaani ja ehituskehendist, seejärel vaadeldi dekoori ning lõpuks sisustust ja kirikuriistu. Kirjelduste maht ja kvaliteet sõltusid mõistagi üliõpilaste teadmistest, oskustest ja põhjalikkusest, aga ka professori näpunäidetest. Näiteks Karja kiriku kohta, mis H. Kjellinile erilist huvi pakkus, on säilinud mitukümmend lehte kirjeldusi.

Aprillis 1923. aasta aprillis andis H. Kjellin oma tegevusest aru Tartus Õpetatud Eesti Seltsis ning Tallinnas Tallinna Eesti Muuseumis ja Tallinna Linna Tütarlaste Kommertsgümnaasiumis koolis. Ta tutvustas oma eriala, kohalikku kirikukunsti ja -arhitektuuri ning selle väärtust ja säilitamise vajadust ning põhimõtteid. Viimast püüdis dotsent näitlikustada Saksamaa ja Rootsi arengute toel. Saksamaal oli juba 19. sajandi lõpukümnenditel hakatud alustatud ajalooliste ehitiste ja kunsti süstemaatilise kirjeldamise ning kogutud materjali publitseerimisega. Rootsis hakati 20. sajandi algul lisaks kirikuile uurima ka linnuseid ja aadlilosse ning linnahooneid, kuid ka külaehitisi ja talumajahooneid. H. Kjellin nentis, et seni olid Eestis kirikuid uurinud vaid baltisakslased, kelle tööd ta plaanis mõtles koos üliõpilaste abiga jätkata. Lisaks luteri kirikutele plaanis Kjellin uurida ka katoliku ja õigeuskkirikuid. Tartu Ülikooli kunstiajaloo kabineti soovis professor H. Kjellin arendada tänapäeva mõistes uurimiskeskuseks ja muinsuskaitse arhiiviks.

Mõistagi oli selle kõigega kiire, sest kogudused olid juba jõudnud kirikuid ja neis asuvat pärandit kahjustada. Professor kirjeldas, mida oli kirikuremontide käigus valesti tehtud ning kuidas kunstiajaloo ja restaureerimise alased teadmised aidanuks vigu vältida. Kuigi tema peamine ülesandeks oli muinsuskaitse põhimõtteid ja oma eriala tutvustada, kutsus ta kuulajaid üles ka

Commented [MS2]: Käänan selle malli järgi, sest siis on kogu väljaandes ühtne.

Commented [MS3]: Ülejäänud kogumikus samuti kirjutatud nime esmamainimisel ikkagi välja, edaspidi eesnime initsiaal ja perekonnanimi nagu siin H. Kjellini puhul teen.

Commented [MS4]: Kas see võiks olla ka lihtsalt 'Jaanis', sest 'Saare-Jaanit' iseenesest ei leia. Kui mõeldud on Saare Jaani kui Saaremaal asuv Jaani, siis jätkaksin 'Saare' panemata, kuna see on lauses niigi öeldud, et tegemist on Saaremaaga.

Commented [MS5]: Kas need on suvalises järjekorras? Natuke nagu oleks tähestikulises, seejärel küsin üle :)

Commented [MS6]: Võib panna ka 'Tallinnas Eesti muuseumis ja tütarlastegümnaasiumis', aga kui suurtähteliselt kirjutada, siis võiks täispikk nimi olla, nagu lasin.

³ Vt Johann Christoph Brotze. *Estonica*. Toimetanud R. Pullat. Tallinn: Estopol, 2006.

⁴ Ellen Kaarmann, Harry Moora, Helmi Saarmann, Voldemar Vaga, Lucie Bendt, Ermi Kirikal ja Marta Schmiedehelm.

tema-enda juhitavat uurimistööd aineliselt toetama. H. Kjellini ettekannete üksheks ajendiks oli Eesti esimese muinsuskaitseaduse koostamine, mille oli juba 1921. aastal algatanud Tartu Ülikooli arheoloogia-professor Aarne-Michael Tallgren. Ajakirjanduses nimetati seda aastal 1923-a nimetati seda ajakirjanduses eri nevate nimedega: muinasjäänuste kaitseadus, vanaaja mälestusmärkide seadus ja kunstimälestusmärkide seadus ning selle peamine fookus oligi arheoloogiapärandi kõrval suunatud kirikupärandile. Tallgren oli juba enne seaduse vastuvõtmist oli A. M. Tallgren oma üliõpilastega alustanud üle-eestilist arheoloogiamuististe registreerimistülestähendamist. Ehitus- ja kunstimälestusmärkide registreerimist hakkas ette valmistama H. Kjellin, kuid tegudele asuti alles 1928. aastal ehka, kolm aastat pärast seaduse vastuvõtmist.

H. Kjellini kirjavahetusest selgub, et ei kunstiajalugu, muinsuskaitse ega ka kohalik arhitektuuri- ja kunstipärand polnud Tartu Ülikooli ja veel vähem Eesti riigi jaoks kuigi olulised. Oma uurimistööd Eestis pidi Kjellin-ta lisaks oma-palgale rahastama ka enda taskust. Juba 1922. aastal kurtis kunstiajaloo uurija oma Rootsi kolleegile Roosvalile, et ei tule Tartus majanduslikult toime ning et on otsinud tsis kogu Tartus viibimise ajal tööd kodumaal. Kodustele saadetud Kjellini kirjadest kodustele ilmnevad pidevad rahamured, sest aktiivse kunstiajaloolasena tahtis ta jätkata uurimistööd ka Rootsi ja Taani kirikutes. Tartu Ülikooli valitsus suhtus tema pidevatesse nõudmistesse ilmselt suureneva pahameelega, mistõttu Kjellin-ta ka lõpuks 1924. aasta talvel oma-lahkumisavalduse esitas. Kjellin-Professor oli loonud head eeldused kunstiajaloo õpetamiseks ning Eesti arhitektuuri- ja kunstiajaloo uurimiseks. Ta oli rajanud kunstiajaloo kabineti, kus oli paar tuhat raamatut, umbes 6000-kuus tuhat diapositiivi ja umbes-ligikaudu viisteist tuhat+5-000 pilti (fotod jms). Inventari- ja kassaraamatute järgi omandas professor aastatel 1922–1924 kunstiajaloo kabinetile kokku 17-655 fotot ja negatiivi, millest suurem osa on säilinud Tartu Ülikooli raamatukogu nn kunstiajaloolises fotokogus ning on ka digiteeritud. Suurema osa Enamik inventeerimise materjalidest (kirjeldused ja väljakirjutused) võttis aga H. Kjellin Eestist lahkudes kaasa ning need on säilinud mitmes Rootsis arhiivis.

H. Kjellini intensiivsed aastad Eestis ja Tartu Ülikoolis ei erinenud palju teistest välismaalt kutsutud teiste õppejõudude kogemusest palju. Sarnaselt neile tundis ta oma õlule langenud vastutust luua vundament uuele erialale, milleks noorel rahvusriigil oli pakkuda vähe ressursse. Kunstiajaloo õpetamiseks ja Eesti kunsti uurimiseks loodud kunstiajaloo kabinetist pidi Kjellin-ta tema visiooni järgi saama kohalik uurimiskeskus ning sellest saigi alus tulevastele muinsuskaitse institutsioonidele.

Commented [MS7]: Saan aru, et Kjellin hakkas ette valmistama, kuid et ta oli 1928. aastaks juba Eestist läinud, siis 'tegudele asusid' teised inimesed? Võib-olla peaks siia lisama, et teda siis enam ei olnud Eestis, nt '– kahjuks ilma temata –' vmt, sest see nähtub alles hiljem, et ta lahkus 1924, aga siinset lauset lugedes jääb tunne, et ehk asus tema ka tegudele 1928.

Commented [MS8]: Kas see osa nähtus ka kirjavahetusest või see on mujalt teada? Sellest oleneb koma. Kui see ei nähtunud kirjavahetusest, siis:

Juba 1922. aastal kurtis ajaloo uurija oma Rootsi kolleegile Roosvalile, et ei tule Tartus majanduslikult toime, ning otsis kogu Tartus viibimise ajal tööd kodumaal.